

Religious Identity and Its Indicators According to Post-Modern Social Thinkers

Reyhaneh Raeis-al-sadati*

Hamid Parsania**

Abstract

In the world of social and political thought today, one of the most important issues is the religious existence of people in the post-modern world. And this shows itself in research issues and political and social writings. So that some postmodern thinkers believe that the vast majority of people in the world are still with some kind of religion and practice it, and religious identification and practice is often a strong predictor of people's attitudes and actions.

The concept of religious identity is formed from the connection of two important and social concepts of identity and religion, both of which, as well as the word religious identity itself, have undergone conceptual development in the thinking of thinkers. which we discussed in this research.

The concept of religious identity is recently used in the social and political thought of liberal societies, and the main research question is how post-modern thinkers look at religious identity? In response, the evolution of thinking in the perception of religion and identity and the creation of the concept of religious identity in close connection with who I am and what I believe were discussed.

In this article, after introducing the scientific activities carried out according to the topic of the article, the conceptual development of identity, religion and religious identity has been examined. Then the indicators and dimensions of religious identity have been examined from the point of view of postmodern thinkers. In the following,

* PhD Student in Faculty of Social Sciences, University of Tehran (Corresponding Author), r.r.sadati@ut.ac.ir

** Associate Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, h.parsania@yahoo.com

Date received: 2023/08/05, Date of acceptance: 2023/09/30

the process of formation, promotion and continuation of religious identity has been investigated. After that, the challenge of religious identity with other social identities has been taken into consideration.

In the last two sections, the important issue of religious identity politics is raised, which leads to the criticism of postmodern thinkers' views on religious identity.

In examining the two concepts of identity and religion, the attitude of social thinkers towards these two concepts has changed, and in this article, attention has been paid to the evolution of the meaning of these two concepts from the perspective of thinkers. and the indicators and how to evaluate religious identity by thinkers have been discussed

Due to the changing view of religion and the concept of identity, religious identity has also manifested itself, and after some time has passed, implicitly and according to real examples in the social arena, its influence on politics has also been criticized and analyzed by the thinkers of the societies. It is liberal.

The noteworthy point is the dynamics of religious identity, which is inevitable due to the process of seeing religious identity, and it is necessary to evaluate the way religious identity is formed and continued. The need to pay attention to this comes from the influence and spread of influence in different layers of social action by religious groups in reality, which has inevitably led thinkers to criticize and analyze this social reality. On the other hand, religious education among the young generations of America and Europe is a surprising issue for thinkers, who inevitably mention the survival of religious identity among the multitude of its real enemies in the tools and cultures of prosperous and liberal societies.

Some thinkers give religion a greater role in influencing identity in the modern and post-modern world in the macro and medium social arena. Because religion creates the possibility of a lot of order in societies without spending money, and this causes religious identity to take precedence over other social identities. Another reason for the priority of religious identity is the organization and extent of support and creating a spirit of convergence among members, which can easily create homogeneity with other identities, especially ethnic and national identities. And this compatibility with the same group and otherness with the other makes him look for his lost honor and dignity. This is the basis for Fukuyama's thought to analyze the direct and indirect effects of religion in politics.

What is being discussed today as identity politics among intellectuals is the result of the fact that religion influences politics and laws in European and American societies. And one of the most important concerns of thinkers in all texts is related to the identity

politics of Muslim groups in these societies. For this reason, the main concern of the concept of identity politics has a religious basis, and in fact, one of the basic issues that make up the concept of identity politics is religious identity politics.

But in criticizing the opinions of thinkers of liberal societies about religious identity, several points are important. First, they have a backward view of religious identity and evaluate what is seen in social practice with liberal glasses. This view is far from empathetic view and introspective observations, and of course, it does not give a correct assessment of religious identities.

Thinkers consider objectivity and subjectivity in cultural and social aspects of religious identity and consider indicators of affection, awareness and commitment. It is considered a process of seeing, survival, continuity and precedence of religious identity along with other social identities due to the regularity with the special coherence of religious identity, and what is the main concern of identity politics is the widespread social manifestation of religious identity, which can be called the concern of religious identity politics.

It is necessary to examine the texts and reality of each religion and its relationship with its own values and the values of liberal societies regarding religious identity, religion and what appears in the behavior of religious groups should be separated and then its results should be evaluated in liberal societies.

In reviewing the religious identity, it is necessary to evaluate the essential identity indicators of the main texts and the laws of each religion, the attention and behavior of religious groups with regard to the essential values and the values of the societies that support the presence of the groups, and then analyze the extent and indicators of the religious identity of the religious groups, and the angles Different effects can be seen.

Keywords: Religious Identity, Religious Identity Politics, Postmodern Thinkers, Identity, Religion.

هویت دینی و شاخص‌های آن نزد اندیشمندان اجتماعی پسامدرن

ریحانه‌سادات رئیس‌الساداتی*

حمید پارسانیا**

چکیده

مفهوم هویت دینی مفهومی است که امروز در اندیشه اجتماعی و سیاسی جوامع لیبرال مورد استفاده قرار می‌گیرد. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش این است که نگاه اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی چگونه است. در پاسخ، به‌طور تفکر در برداشت از دین و هویت و ایجاد مفهوم هویت دینی در ارتباط تنگاتنگ با «من کیستم و به چه چیزی باور دارم» اشاره شده است. اندیشمندان عینیت و ذهنیت را در ابعاد فرهنگی و اجتماعی هویت دینی مورد نظر قرار داده و شاخص‌های عاطفه، آگاهی، و تعهد را در نظر گرفته‌اند. به دلیل انتظام هم‌راه با انسجام خاص هویت دینی، فرایندی دیدن، بقا، تداوم، و تقدم هویت دینی در کنار دیگر هویت‌های اجتماعی در نظر گرفته شده و آنچه نقطه مرکزی «سیاست هویت» است، بروز گسترده اجتماعی هویت دینی است که می‌توان آن را دغدغه اصلی سیاست هویت دینی در میان اندیشمندان دانست. در نقد رویکرد اندیشمندان پسامدرن به نقص دیدگاه‌های کارکردگرایانه، نگاه پسینی و سطحی به هویت دینی، و فقدان بررسی ماهیت ارزش‌های اجتماعی ادیان در پژوهش پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: هویت دینی، سیاست هویت دینی، اندیشمندان پسامدرن، هویت، دین.

* دانشجوی دکتری، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، r.r.sadati@ut.ac.ir

** دانشیار، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، h.parsania@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸

۱. مقدمه

در اندیشه اجتماعی و سیاسی جهان امروز، یکی از مسائل مورد توجه، وجود زیست دینی انسان‌ها در دنیای فرامردن است. این امر در مسائل تحقیقاتی و نوشته‌های سیاسی و اجتماعی بروز یافته است، به‌طوری‌که وینچستر معتقد است که اکثر قریب به اتفاق مردم در جهان هنوز به نوعی از دین‌داری ملتزم هستند و به آن عمل می‌کنند و حتی تشخیص و عمل مذهبی در نگرش‌ها و اعمال اغلب مردم تأثیرگذار است (Winchester 2016: 257). بنابراین، آنچه بیش‌تر مورد سؤال است، پیش‌بینی‌های اندیشمندان در قرن نوزدهم است که از افول دین و از بین رفتن قداست صحبت می‌کردند، ولی در حال حاضر، تفکر به سمت نقش‌یابی دین در امر اجتماعی و سیاسی گرایش دارد.

هانس مول این سؤال را مطرح می‌کند که چرا دین برای مدت طولانی دوام آورده است و چرا اکثر دانشمندان گذشته نابودی اجتناب‌ناپذیر آن را تا این حد ناامیدکننده و نادرست پیش‌بینی می‌کردند (Mol 1976). این تغییر رویکرد در حوزه دین در اندیشه هابرماس و پتر برگر قابل‌شناسایی است. هابرماس (1987) در نظریه «کنش ارتباطی» و در مرحله سوم جهان‌بینی مدرن، معتقد بود که اسطوره و دین در فرایند مدرنیزه کردن جامعه باید جای خود را به فلسفه و کنش ارتباطی بدهند، اما با گذر زمان، نه تنها کنش ارتباطی یا هویت‌های عقلانی جای‌گزین دین نشد، بلکه هابرماس در سخنرانی سمینار جایزه هولبرگ (۲۰۰۱م) و در ادامه این روند تغییر نگرش، با عنوان «دین در حوزه عمومی» از احیای دین در سراسر جهان و تأثیرگذاری آن در حوزه‌های مختلف سخن به میان آورد: «فلسفه دلیل خوبی دارد که در معرض یادگیری از سنت‌های دینی قرار گیرد» (Habermas 2008: 109).

این تغییر دیدگاه در آثار پتر برگر نیز وجود دارد. او در سال ۱۹۶۹ معتقد بود که جامعه‌شناسی باید دین را نوعی فرافکنی بشری تلقی کند (برگر ۱۳۹۷: ۲۱)، اما بعدها غفلت از نقش دین در تحلیل مسائل اجتماعی را خطای بزرگ خواند (همان: ۲۲).

این تغییر نگرش اندیشه معاصر را به اهمیت تأثیر دین و هویت دینی در قوانین اجتماع و سیاست واقف کرده، به‌طوری‌که اندیشمندان سیاسی معاصر نظیر فوکویاما (2018) را واداشته است تا از تأثیر هویت دینی بر سیاست صحبت کنند.

در تاریخ اندیشه نیز مفهوم هویت در پاسخ به سؤال «من کیستم» بازتاب پیدا کرده است، به‌صورتی‌که لوری پیک در مقاله خود به اثبات می‌رساند که هرکسی درباره هویت تحقیق کرده، در نهایت هویت دینی را نادیده گرفته است (see Peek 2005)، اما با گذر زمان، اندیشه اجتماعی،

به‌ویژه در غرب، ناگزیر است که هویت دینی را به‌رسمیت بشناسد و به تفکر دربارهٔ چگونگی و شاخص‌های آن بها دهد. چارلز داویس ظهور ادیان جهانی، به‌ویژه ادیان توحیدی، را نشانهٔ مرحلهٔ جدیدی از تحول اجتماعی می‌داند، زیرا معتقد است این ادیان درنهایت یک هویت شخصی متمایز و موقت از همهٔ نقش‌ها و هنجارهای عینی را شکل می‌دهند (Davis 1993). وینچستر نیز معتقد است که باید راه را برای دین به‌عنوان یک نیروی علی‌مهم در زندگی اجتماعی مدرن باز کرد (see Winchester 2016).

باتوجه‌به این‌طور نگرش به «دین» و «هویت» در اندیشهٔ اجتماعی، ضرورت دارد به‌طور معنایی این دو مفهوم از منظر اندیشمندان نیز پرداخته شود و شاخص‌ها و نحوهٔ ارزیابی هویت دینی از دیدگاه اندیشمندان مختلف مورد‌مذاقه قرار گیرد. بنابراین، سؤال اصلی این پژوهش این است که اندیشمندان اجتماعی دنیای پسامدرن هویت دینی را چگونه می‌بینند. برای پاسخ به این پرسش، در ابتدا تحقیقات متأخر علمی به‌صورت مطالعهٔ موردی بررسی و سپس با استفاده از منابع نظری و بازخوانی و تحلیل آن‌ها، نحوهٔ نگرش اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی استخراج و به‌صورت کلی نقد شد.

هدف از این پژوهش بررسی آرای اندیشمندان متأخر دربارهٔ مفهوم هویت دینی و به‌دست‌آوردن شاخص‌ها، نوع شکل‌گیری، تداوم، و ارتقای هویت دینی است. اگرچه موضوع هویت دینی از موضوع‌های مهم اندیشهٔ اجتماعی معاصر است، تاکنون مسائل محوری آن و رای وابستگی‌های دینی تدقیق نشده است. باتوجه‌به این‌که مفهوم هویت دینی علاوه‌بر اندیشهٔ اجتماعی هر دین، در میان اندیشمندان اجتماعی جوامع لیبرال نیز استفاده می‌شود، لازم است به دیدگاه اندیشمندان مختلف دربارهٔ این مفهوم پرداخته شود تا درنهایت بتوان اختلاف‌ها و شباهت‌های مفهوم هویت دینی در میان ادیان و اندیشه‌های لیبرال را درک کرد.

۲. پیشینه

پژوهشی با عنوان تحقیق حاضر در منابع داخلی یافت نشد، اما در جست‌وجویی که در منابع خارجی صورت گرفت، چند تحقیق ارزش‌مند با موضوع دین و هویت و رویکرد فلسفی و نیز اجتماعی موردنظر قرار گرفت.

- مقاله «شکل‌گیری هویت مذهبی در میان نوجوانان مسلمان آمریکایی - بنگلادشی» اثر چادری و میلر (Chaudhury and Miller 2008). در این پژوهش، تجربهٔ زیست مسلمانان بنگلادشی در آمریکا مطالعه شده است. مصاحبه‌شوندگان به تجربه‌کنندگان

بیرونی و درونی تقسیم شده‌اند و عواملی که در رشد هویت دینی آنان مؤثر بوده، بازنمایی شده است؛

- مقاله «دین به‌عنوان مورد نظری، لنز، و منبعی برای نقد: سه راهی که نظریه اجتماعی می‌تواند از مطالعه دین بیاموزد»، اثر دنیل وینچستر. این مقاله به ارتباط دین با نظریه اجتماعی و تأثیرگذاری آن اشاره دارد. نویسنده معتقد است که ایجاد تبیین‌های کلی از پدیده‌های اجتماعی، توسعه و به‌کارگیری یک چهارچوب پارادایماتیک، و ارزیابی و نقد اجتماعی هنجاری راه‌های مختلفی است که دین را برای نظریه اجتماعی مفید و مولد می‌کند. اگرچه جامعه‌شناسی دین برای بسیاری از دغدغه‌های عمومی نظریه اجتماعی در گذشته نه‌چندان دور حاشیه‌ای بود، امروز به‌نظر می‌رسد که این حوزه فرعی موقعیت خوبی برای تبدیل شدن به یک مشارکت‌کننده اصلی دارد (see Winchester 2016)؛

- کتاب *اسلام در گذار* اثر جسیکا جاکوبسن (Jacobson 1998). نویسنده در این کتاب با روش مصاحبه به‌سراغ مسلمانان کشورهای اروپایی می‌رود و به این نتیجه می‌رسد که وفاداری به دین اسلام هنوز قدرت‌مند است، آن هم در جامعه‌ای که یک جامعه عمده سکولار است و هنوز بسیاری از جوانان پاکستانی-بریتانیایی در پای‌بندی مستمر به دین خود احساس ثبات و پایداری می‌کنند. نویسنده در ادامه، استدلال می‌کند در دنیایی که مفاهیم هویت همیشه به‌چالش کشیده شده‌اند، منابع سنتی اقتدار و وفاداری هم‌چنان پابرجا هستند.

- مقاله «دین و هویت» اثر هانس مول (Mol 1976). در این مقاله بسیاری از حقایق فقدان توجه به دین و هویت با رویکرد نقد به جریان عقل‌گرایی بیان و ضمن بررسی هویت دینی و شاخص‌های آن، سعی در عملیاتی‌کردن دو مفهوم هویت و دین شده است. هانس مول در این مقاله رویکرد دیالکتیکی به دین دارد و نظم‌بخشی دین را برای جوامع غربی مفید قلمداد می‌کند؛

- کتاب *دین و فرد: باور، عمل، هویت* اثر ابی دی (Day 2016). در این کتاب جنبه فردی هویت دینی بررسی شده است. نویسنده سعی دارد نقش افراد و عمل و باورشان را در گسترش دین و هویت‌بخشی بسنجد. او چهار ساحت برای هویت دینی فردی برمی‌شمرد که شامل اشاعه هویت مذهبی، سلب هویت مذهبی، ادغام هویت دینی، و تعلیق هویت دینی است. او با در نظر گرفتن معانی متفاوتی از دین و بیان اجتماعی که درک شخصی مردم را شکل می‌دهد، به بررسی نقش افراد در شکل‌گیری هویت خود می‌پردازد؛

هویت دینی و شاخص‌های آن نزد ... (ریحانه‌سادات رئیس‌الساداتی و حمید پارسانیا) ۶۵

– مقاله «مسلمان‌شدن توسعه‌ی هویت دینی» نوشته‌ی لوری پیک (Peek 2005). این مطالعه فرایند شکل‌گیری هویت دینی را بررسی می‌کند و ظهور دین را به‌عنوان برجسته‌ترین منبع هویت فردی و اجتماعی برای گروهی از نسل دوم مسلمانان آمریکایی بررسی می‌کند. با مصاحبه از دانشجویان مسلمان دانشگاه نیویورک و کلرادو، سه مرحله از رشد هویت دینی ارائه می‌شود: دین به‌عنوان هویت نسبت‌داده‌شده، تکیه به‌عنوان هویت برگزیده، و دین به‌عنوان هویت اعلام‌شده. این تحقیق نشان می‌دهد که هویت دینی چگونه در بافت اجتماعی و تاریخی پدیدار می‌شود و نشان می‌دهد که توسعه‌ی آن به‌جای تداعی متغیر است.

در این کتب و مقالات، که موضوع آن‌ها متفاوت با عنوان تحقیق حاضر است، نگاه اندیشه‌ی غربی به هویت و دین ذیل بررسی میدانی یا نظری آمده است. به‌ویژه در مقاله هانس مول، رویکرد دوره‌ی مدرن به مسئله دین و هویت تدقیق شده است، اما این مقالات و کتب، به‌صورت خاص، هویت دینی را از منظر اندیشمندان دوره‌ی پسامدرن بررسی نکرده که درحقیقت نوآوری مقاله حاضر است. در مطالعه‌ی پیش رو، ضمن این که مفهوم هویت دینی باتوجه به هویت و دین از منظر اندیشمندان پسامدرن بررسی و نیز تطور مفهومی آن در نظر گرفته می‌شود، به واکاوی شاخص‌ها و ابعاد آن نزد اندیشمندان این حوزه می‌پردازد و پس از جمع‌آوری آراء، در کنار موضوع سیاست هویت، سیاست هویت دینی را ردیابی می‌کند و درانتها، ساختار دیدگاه اندیشمندان پسامدرن را به هویت دینی نقد می‌کند.

۳. تطور اندیشه‌ی هویت دینی

مفهوم هویت دینی از مفاهیم متأخر است که ناگزیر موردتوجه اندیشمندان قرار گرفته و بیش از معرفی از آن استفاده می‌کنند. این واژه از پیوند دو مفهوم مهم و اجتماعی هویت و دین تشکیل شده که مدتی است اندیشه‌ی مدرن اجتماعی را معطوف به‌خود کرده است و باتوجه به پارادایم فکری اندیشمندان، شاخص‌هایی را به‌خود اختصاص داده است.

۱.۳ هویت

مفهوم هویت اجتماعی توسط برخی از اندیشمندان نظیر تاجفل مطرح شد، اما درواقع، با کار جنکینز اوج گرفت و روزبه‌روز بر دامنه‌ی آن افزوده شد. یکی از مفاهیم وابسته به آن هویت دینی

بود، تاجایی که در اواخر قرن بیستم از تأثیر هویت‌های جمعی گروه‌ها در سیاست، به‌ویژه هویت‌های مذهبی، سخن به‌میان آمد.

در تاریخچه اندیشه هویت، اندیشمندان متقدم دو عنصر آگاهی و فردیت را جزو جدانشدنی مفهوم هویت می‌پنداشتند. اندیشمندانی نظیر لاک، لایب‌نیتس، و در ادامه کانت مفهوم هویت را به آگاهی پیوند می‌زدند. چنان‌که لاک این مفهوم را به تفکر، هوش، و بازتاب شخصیت افراد مرتبط می‌کند و درمورد آگاهی معتقد است که هویت شخصی را می‌سازد و یک‌سانی یک موجود عاقل را نشان می‌دهد (see Lock 1801). این درحالی است که کیرک‌گور و یاسپرس این مفهوم را در حوزه خودآگاهی به‌کار می‌برند (Mol 1976: 65). اندیشمندان حوزه روان‌شناسی، به‌ویژه اریکسون، از هویت فردی و جمعی صحبت می‌کنند و به‌دنبال آن، متفکران نظریه‌کش متقابل نمادین و روان‌شناسان اجتماعی سعی در شناخت چگونگی کسب هویت یک فرد و فرایندهای اجتماعی‌شدن دارند. به همین دلیل، از منظر هانس مول، تعصب فرهنگی جذابی در نحوه تعریف هویت از منظر فیلسوفان وجود دارد که آن را به آگاهی و عقلانیت فرد گره می‌زند و از آن‌جاکه متکلمان و علمای دین به‌شدت تحت تأثیر این فرهنگ فلسفی هستند، آن‌ها نیز دیدگاه خود را به دین براساس ساختار فزاینده‌ای معقول بنا کرده‌اند. بااین‌حال، وی معتقد است فردگرایی، به‌عنوان پایه اصلی این نوع نگاه، برای درک ما از دین بسیار محدود است (ibid.: 64-65).

۲.۳ دین

آن‌چه بر سر مفهوم هویت در اندیشه مدرن آمد، حرکت از ساخت مفهومی فردی به‌سمت مفهومی اجتماعی و سیاسی بود، اما درباره مفهوم دین مسئله متفاوت است. دین مفهومی بسیار قدیمی، ریشه‌دار، و اجتماعی است که اندیشمندان مدرن در تلاقی معرفتی با آن و سخت به‌دنبال رهاسازی خویشتن اجتماعی و فکری از آن بوده‌اند. بنابراین، سعی کردند جامعه و اندیشه اجتماعی را نیز از آن بی‌نیاز کنند.

دین، فارغ از هر نوع ارزش‌گذاری، مفهومی است که به‌دلیل گسترش واقعیت اجتماعی آن، برخی اندیشمندان متقدم جامعه‌شناسی در فهم اجتماعی ناگزیر با آن مواجه بوده‌اند و باید نسبت خود را با آن تعیین می‌کردند. افرادی نظیر کنت، دورکیم، مارکس، وبر، و ... یک پایه از تحلیل خود را بر دین متمرکز می‌کردند. دورکیم دین را به‌عنوان نظم‌دهنده اجتماعی پیشامدرن مطرح می‌کند (ibid.: 77) و امکان جای‌گزینی آن در حوزه نظم‌بخشی اجتماعی با وجدان جمعی

هویت دینی و شاخص‌های آن نزد ... (ریحانه‌سادات رئیس‌الساداتی و حمید پارسانیا) ۶۷

را مطرح می‌کند. کارل مارکس ویژگی مشروعیت‌بخش و مقدس‌کنندهٔ دین را می‌بیند، اما مسئله را از طبقهٔ اقتصادی خارج نمی‌کند و دین را افیون ملت‌ها می‌خواند که باید از آن رها شد تا به خودآگاهی طبقهٔ کارگر رسید.

ماکس وبر شاید شاخص‌ترین اندیشمند اجتماعی باشد که عرصهٔ مدرن را وابسته به تأثیرات اجتماعی ادیان تحلیل می‌کند. او پژوهش‌هایی دربارهٔ تأثیر سیستم‌های معنا بر ساختارهای اجتماعی انجام داد و البته با کتاب *سرمایه‌داری و روح پروتستان*، فضای جدیدی در حوزهٔ اندیشه در تأثیر هویت دینی بر ساختار اجتماعی و اقتصادی ایجاد کرد.

وبر تأثیر دین را در بعد کلان تحلیل کرد و معتقد بود پنج نظام در دین‌های جهانی، انبوه معتقدان را حول محور خود گرد آورده است که شامل آیین‌های اخلاقی کنفوسیوس، هندو، بودا، مسیحی، و اسلام است. البته از منظر وبر، شهر غربی در همهٔ شهرهای جهان بی‌نظیر و اصول شهروندی شکل گرفته در آن صحنهٔ اصلی نمایش مسیحیت است (بنگرید به وبر ۱۳۸۷).

با این حال، نمی‌توان تلاش پررنگ اندیشمندان برای نادیده‌انگاشتن دین را فراموش کرد، به‌صورتی که در دوره‌هایی از تاریخ اندیشه تا زمان معاصر سعی شده است نقش آن نادیده انگاشته شود، اما سؤال افرادی مثل میلبنک این است که با این همه تکاپو در نادیده‌انگاشتن دین، چرا دین از عرصهٔ واقعی حذف نشد و هم‌چنان در زمین اندیشه و واقعیت دنیای انسان‌ها نقش بازی می‌کند (بنگرید به میلبنک ۱۳۹۸). این سؤال هانس مول نیز است که چرا دین برای مدت طولانی دوام آورده است و چرا همهٔ دانشمندان نسل‌های گذشته نابودی اجتناب‌ناپذیر آن را تا این حد ناامیدکننده و نادرست پیش‌بینی کرده‌اند (see Mol 1976).

این شرایط در تقسیم‌بندی‌ها و شاخص‌سازی‌های مفاهیم اجتماعی مدرن از جمله هویت نیز مشهود است. البته رویکرد عالمان دینی قرن نوزدهم به دین به‌عنوان امری فردی و ذیل هویت فردی را می‌توان به‌عنوان پیشینهٔ شکل‌گیری اندیشهٔ مدرن در این حوزه قلمداد کرد.

۳.۳ هویت دینی

وقتی در مورد انواع هویت در اندیشه و فرهنگ‌های مرجع صحبت می‌شود، بیش‌ازآن‌که به مفهوم هویت دینی و مذهبی توجه شود، هویت قومی و ملی موردنظر قرار گرفته است. این امر توسط افرادی چون لوری پیک نقد شده است و آن را ناشی از فقدان توجه تعمیدی به دین در حوزهٔ اندیشهٔ اجتماعی می‌داند. هانس مول نیز معتقد است در دورهٔ مدرن با رویکرد پروتستانی به‌جای تقویت واحدهای سازمان اجتماعی، از طریق مرتبط‌ساختن انسان‌ها با منبع مشروعیت در ماورا، با کاهش اهمیت و «قدوسیت» انسان در رابطه با منبع در ماورا، نسبی می‌کند (ibid.: 69).

باین‌حال، خلاف پیش‌بینی‌ها، دین نه‌تنها از بین نرفت و جای‌گزینی برای آن پیدا نشد، تأثیرات مستقیم آن در سیاست و اقتصاد جوامع مدرن به بازخوانی امر دینی و اندیشه مرتبط با هویت دینی انجامید. به اعتقاد وینچستر، خلاف پی‌آمدهای وابسته، فضایی برای در نظر گرفتن دین به‌عنوان یک نیروی علی مهم در زندگی اجتماعی مدرن ایجاد شده است (Winchester 2016: 257). پائول اید معتقد است دین را نه‌تنها می‌توان به‌عنوان یک رابطه معنوی بین مؤمن و خدای او در نظر گرفت، بلکه یک هویت جمعی است که به درجات مختلف می‌تواند مرزهای گروهی و بیرون‌گروهی را شکل دهد (Eid 2007: 22).

در این شرایط، صحبت از هویت دینی اجتناب‌ناپذیر است، زیرا در ساحت اندیشه، آن‌چه امروز مطرح می‌شود این است که «من کیستم؟» با «چه چیزی را باور دارم؟» پیوند ناگسستنی دارد (see Day 2016). با گذشت زمان و تطور جنبش‌ها و انقلاب‌های مردمی در سطح دنیا، واقعیت اجتماعی به‌کمک اندیشه آمد و جایگاه دو مفهوم هویت و دین را در تفکر مدرن و پسامدرن ارتقا داد، تاجایی‌که امروز از تأثیر هویت در سیاست، شکست نظریات مرگ و افول دین، و تأثیر هویت‌های مذهبی در شئون مختلف اجتماعی صحبت به‌میان می‌آید.

۴. شاخص‌ها و ابعاد هویت دینی

هویت دینی مفهوم جدیدی است که اندیشمندان دنیای پسامدرن ناگزیر از آن استفاده کردند، زیرا دین نه‌تنها با مدرنیته از بین نرفت، بلکه به‌صورت فراگیر در دنیای واقعی با موضوعات فردی، اجتماعی، و سیاسی مرتبط شد. اگرچه در ابتدا از این مفهوم بیش‌تر استفاده و کم‌تر به شاخص‌ها و ابعاد نظری آن پرداخته می‌شد، اندیشمندانی بودند که به ابعاد و شاخص‌های هویت دینی توجه کرده‌اند.

پائول اید از جمله افرادی است که هویت دینی را به‌صورت یک ساختار و دارای ابعاد مختلف می‌بیند (Eid 2007: 22). او معتقد است هویت دینی را می‌توان به ابعاد عینی و ذهنی تقسیم کرد و هرکدام از این دو بعد نیز ابعاد اجتماعی و فرهنگی دارند. وقتی مفهوم هویت دینی به جنبه‌های ذهنی و عینی تقسیم می‌شود، بعد ذهنی به هویت‌بخشی از طریق فرهنگ و جامعه دینی اشاره دارد و جنبه عینی میزان احساس تعلق به اعمال مذهبی و مشارکت در گروه‌ها و فعالیت‌هایی است که براساس خطوط مذهبی شکل یافته‌اند.

هویت دینی را می‌توان همانند هویت قومی در نظر گرفت و بین تجلیات اجتماعی و فرهنگی جنبه‌های ذهنی و عینی آن تمایز قائل شد. جنبه‌های ذهنی—اجتماعی و جنبه‌های

عینی - اجتماعی به ترتیب به هویت و سطوح تعامل افراد با جامعه مذهبی‌شان مربوط می‌شوند. هم‌چنین، جنبه ذهنی - فرهنگی هویت دینی، احساس تعلق به فرهنگ دینی، و جنبه عینی - فرهنگی میزان رعایت شعایر دینی و مشارکت در فعالیت‌ها یا سازمان‌های مذهبی را نشان می‌دهد (ibid.: 34).

هانس مول از دیگر اندیشمندانی است که به شاخص‌های هویت دینی توجه کرده و با عملیاتی کردن دو واژه هویت و دین معتقد است که آگاهی، عاطفه، و تعهد سه شاخص هویت دینی هستند که با یکدیگر ارتباط تنگاتنگ دارند (Mol 1976: 64). او معتقد است پدیده‌های دینی کاملاً به یکدیگر وابسته هستند که هم از فضای اجتماعی تأثیر می‌گیرند و هم فضای اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. البته باید دقت داشت که آگاهی از باورها کم‌تر از وفاداری قوی به این باورها و سیستم‌های محافظت‌شده توسط آنهاست که به اتحاد می‌انجامد. به همین دلیل است که تعهد و عاطفه باعث ایجاد هویت می‌شود و این آگاهی مشترک هم‌راه با عاطفه اغلب با دین گره می‌خورد. این شرایط در زمانی قابل تشخیص است که به دین عمل شود یا تذکر و یادآوری دینی صورت می‌گیرد (ibid.: 69).

از نظر هانس مول، زمینه کاملاً متفاوتی که در آن از دین به عنوان تعهد و عاطفه حمایت می‌شود، محیط سکولار غرب مدرن است که دین را به عنوان نوعی تعهد می‌بیند و از آن بهره می‌برد. هانس مول تعهد هویت دینی را مانند تعهدات فرد یا گروه به شرکت خصوصی، دموکراسی، و اهداف خصوصی ارتقا، موقعیت، ثروت، و قدرت می‌بیند که البته تعهدات هویت دینی اغلب به تشکیل گروه‌های ذی‌نفع مشترک یا لابی‌هایی منجر شده است که خود را به‌طور مؤثری از محیط جدا می‌کنند، همان‌طور که قبایل هم‌بستگی داخلی را افزایش دادند تا بتوانند هرچه بیش‌تر بر آن محیط مسلط شوند (ibid.).

نگاه اندیشه اجتماعی غرب به مفهوم هویت دینی، شاخص‌ها، و ابعاد آن رویکرد کارکردگرایانه دارد که خود را در شاخص‌سازی و ابعاد مختلف آن نشان می‌دهد. به همین دلیل، فاصله میان تعهدات به شرکت و تعهدات دینی، میزان عاطفه و هم‌گرایی است و این را در تعبیر کالپ نیز مشاهده می‌کنیم. او معتقد است که دعا‌های خانوادگی، همان کار نمازهای پنج‌گانه برای یک جامعه مسلمان و سرود ملی برای یک ملت را انجام می‌دهد. مناسک به انسان احساس هویت و تعلق می‌دهد (Klapp 1969: 125). وقتی در ادیان مناسک انجام می‌شود، صحنه بروز معنای مشترک به وجود می‌آید و به یک حرکت مشترک اجتماعی تبدیل می‌شود. این مناسک بار تعهد و عاطفه دارد و به ایجاد هویت مشترک با دیگر عاملان مناسک منجر می‌شود. به عنوان مثال، این واقعیت در اعمال حج مسلمانان مشاهده می‌شود.

با نگاهی به شاخص‌های اندیشمندان مشاهده شد که در نظریات آنان انسجام لازم وجود ندارد. بنابراین، در ادامه، برخی از شاخص‌های مشترک موردتوجه قرار می‌گیرند. یکی از شاخص‌های مهم و اساسی هویت و دین، مسئله آگاهی است. ادیان اطلاعات را در یک قدر مطلق خاص طبقه‌بندی می‌کنند؛ برخی حذف می‌شوند و برخی دیگر با همه جوانب مرتبط در اختیار اعضا قرار می‌گیرند. این آگاهی برخی اوقات راجع به داستانی از یک مادر و فرزند مانند حضرت مسیح و مادر او در دو هزار سال پیش است و گاهی هم درباره دستورالعمل سبک زندگی براساس امور اجرام آسمانی است؛ مانند آنچه در آیین کنفوسیوس و ادیان هندی و ماه‌های اسلامی است. چنین آگاهی‌های جهت‌داری همواره معنابخشی می‌کند و باور می‌سازد و در ادامه، تقدس‌زایی یا تقدس‌زدایی می‌کند.

معنا مفهوم دیگری است که در پی آگاهی و عمل به آن ایجاد می‌شود و یکی از شاخص‌های مهم در بررسی دین و هویت است. این مفهوم را به‌صورت مشترک در هر دو باید در نظر گرفت. به همین دلیل، حتماً در هویت دینی اهمیت می‌یابد. معنابخشی مختص هر دین به جهان و فرد و ارتباط میان آن دو بستگی دارد. شیوه نگرش انسان‌ها در یک دین مشخص، باتوجه به نوع معنابخشی آن دین به امورات عالم و فرد، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با دیگر ادیان ایجاد می‌کند. مفهوم معنابخشی موردتوجه وبر و پس‌ازاو، پدیدارشناسان نیز قرار گرفت. هانس مول نیز از این شاخصه دین یاد می‌کند و در پیوند با هویت، به مسئله ایجاد تقدس اشاره می‌کند. درواقع، همین امر معنابخشی تقدس را در پی دارد.

تعهد یکی دیگر از شاخص‌های دین‌داری است که در هویت اجتماعی و گروه‌بندی نیز موردتوجه ویژه قرار می‌گیرد. تعهدداشتن به آگاهی، معنا، و تقدس‌های دینی، به‌صورت فردی و اجتماعی، از واجبات دین‌داری است، طوری که رفتن به کلیسا و حضور جمعی با فراخوان درونی هر مسیحی در روز یکشنبه به‌وجود می‌آید یا توبه یهودی خود به‌نوعی تعهد و بازگشت به پیمان‌هاست. تداوم مناسک توبه در زمان طولانی نشان‌دهنده تعهد و تقاضای بخشش بابت ترک تعهدات است که یکی از مهم‌ترین اصول عبادی ادیان را در بر دارد. در کنار تعهد، تذکر را می‌توان مطرح کرد که هانس مول از آن به‌عنوان تکرار هنجار مسیحیت در هر هفته یاد می‌کند (Mol 1976: 69). تکرار اعمال برای یادآوری، پای‌بندی قوی‌تر به تعهدات را ایجاد می‌کند. بنابراین، سبک زندگی جمعی و فردی دین‌داران براساس تذکر، یادآوری خاطرات جمعی و فردی مقدس و آگاهی‌ها، و تاریخ سرگذشت نیاکان ادیان شکل می‌گیرد.

۵. فرایند شکل‌گیری، تداوم، و ارتقای هویت دینی

زیست بلندمدت هویت دینی در میان نسل‌ها باعث شده است تا اندیشمندان متأخر این مفهوم را مقطعی و یک‌بعدی نبینند و به تداوم هویت دینی معتقد باشند. مبحثی که هانس مول (ibid.) از آن با عنوان بقا یاد می‌کند و معتقد است با آوردن «بقا»، به‌عنوان نوعی امتیاز، می‌توانیم بینش خود را در این مورد افزایش دهیم که چرا مذاهب به‌خوبی در همه فرهنگ‌ها حفظ شده است. این تداوم باعث شده است تا مسئله پویایی هویت دینی مهم شود. در همین زمینه، لوری پیک (Peek 2005: 240) شکل‌گیری هویت دینی را فرایندی پویا و مداوم می‌داند و معتقد است که هویت دینی پدیده‌ای ایستا نیست.

پویایی هویت دینی ناگزیر فرایند دیدن هویت را در نتیجه تحقیقات میدانی در پی دارد و به‌سمت حفظ هویت دینی به‌عنوان یک فرایند مداوم و یک مبارزه مستمر حرکت می‌کند (Chaudhury and Miller 2008: 414). این بقا نیز در نتیجه تربیت مستمر نسل‌هاست که در فرایند تربیت دینی تأثیرگذار در شکل‌گیری هویت صورت می‌گیرد. برخی از اندیشمندان، طرف‌دار مراحل رشد هویت دینی به‌صورت تک‌خطی هستند. برخی دیگر از تحقیقات نشان می‌دهد که در این جامعه‌پذیری و تربیت و ایجاد هویت، موارد ترمرد و بازخوانی و هم‌سوسازی با فضای اجتماعی و هویت‌های رقیب و هم‌چنین ایجاد سؤال در نسل‌های جدید وجود دارد، به‌صورتی که هویت در فرایند تربیت دینی شکل می‌گیرد و سپس مواجهه با موارد متفاوت، امکان بازخوانی را ایجاد می‌کند و این بازخوانی امکان تقویت و مقاومت در برابر هویت دینی پیشینیان را به‌وجود می‌آورد (ibid.).

شکل‌گیری و تداوم هویت دینی از منظر لوری پیک به‌صورت تک‌خطی از سه مرحله دین به‌عنوان هویت منسوب، دین به‌عنوان هویت برگزیده، و دین به‌عنوان هویت اعلام‌شده عبور می‌کند و هرچه شرکت‌کنندگان در هریک از این مراحل پیش روند، ایمانشان شدیدتر می‌شود و اعمال دینی آن‌ها افزایش می‌یابد و هم‌ذات‌پنداری آن‌ها با دین بیش‌تر می‌شود. هویت از طریق یک فرایند اجتماعی به‌دست می‌آید و مدت‌زمانی که این مراحل از فردی به فرد دیگر منتقل می‌شود، متفاوت است (Peek 2005: 205).

در پژوهش میلر و چاندوری نتیجه متفاوتی از تداوم و بقای هویت دینی وجود دارد (Chaudhury and Miller 2008: 406). در طول شکل‌گیری هویت دینی، نوجوانان در معرض سیستم‌های اعتقادی خارج از خود قرار می‌گیرند که گاهی اوقات، از طریق گفت‌وگو با دوستان به‌وجود می‌آید. درحالی‌که برخی نیز بر اثر میل شخصی به یادگیری درباره ادیان و فرهنگ‌های

دیگر شکل می‌گیرد. چنین مواجهه‌ای با ادیان و فلسفه‌های دیگر، این نوجوانان را مجبور می‌کند تا دیدگاه‌های شخصی خود را درباره‌ی ایمان، خدا، و دین بررسی و به تقویت هویت دینی نوپای خود کمک کنند. این نسل‌های نو به لحاظ تربیتی، هویت دینی را فرامی‌گیرند، اما ممکن است بر اثر پرسش‌های جدید، رقابت دیگر هویت‌ها، و...، هویت دینی آنان به چالش کشیده شود.

آنچه در تحقیقات نظری و میدانی به صورت ضمنی درباره‌ی هویت دینی قطعیت دارد، بقا در ادامه‌ی تداوم و بازتولید مستمر هویت دینی در نسل‌های مختلف است. همین امر به ایجاد سؤال از ادامه‌ی روند حضور و قوت هویت‌های دینی در جوامع مدرن و پسامدرن انجامیده که به دنبال خود تحقیقات میدانی و نظری را در پی داشته است.

۶. چالش هویت دینی با سایر هویت‌های اجتماعی

یکی از چالش‌های مهم ذهنی ادیان و اندیشمندان اجتماعی که به صورت یک واقعیت اجتماعی، هویت دینی را مورد بررسی قرار می‌دهد این است که کدام هویت در تنازع میان هویت‌ها پیروز میدان می‌شود یا به تعبیر دیگر، کدام جنبه از هویت افراد، گروه‌ها، و جوامع در واقعیت اجتماعی تقدم می‌یابد. این دغدغه‌ها با یک واقعیت شروع می‌شود که عضویت مذهبی برای دین‌داران، بیش از ایمان به خدا و انجام شعائر است (Eid 2007: 41).

و بر (۱۳۸۷: ۳۰۶) در نشان دادن نقش دین در عرصه اجتماعی فقط کارکرد ساده نقش هویت دینی در موقعیت اجتماعی، یا نمایندگی ایدئولوژی یک قشر خاص، یا بازتاب منافع مادی یا معنوی را مدنظر قرار نمی‌دهد، بلکه معتقد است هر قدر عوامل اجتماعی، که به اقتصاد و سیاست شکل می‌دهند، در نظام اخلاقی یک دین مشخص تأثیر زیادی داشته باشند، این نظام عمدتاً بر منابع مذهبی و مهم‌ترازان، به بعد محتوایی بشارت‌ها و وعده‌های آن مذهب متکی است. نسل‌ها در تربیت دینی نیز به شیوه بنیادی به تفسیر مجدد بشارت‌ها و وعده‌های آن می‌پردازند. وقتی چنین چیزی روی دهد، دست‌کم آموزه‌های دینی با نیازهای دینی هماهنگ می‌شوند و این قابلیت دین باعث می‌شود تا سایر حوزه‌های منافع تأثیری ثانویه داشته باشند و این تأثیرگذاری دین بسیار آشکار و تعیین‌کننده باشد. پس برای همه ادیان تغییر در قشرهای تعیین‌کننده اجتماعی از اهمیت بنیادین برخوردار است و از سوی دیگر، دین به مجرد آن‌که رواج یابد، نفوذ پر دامنه خود را به شیوه زندگی قشرهای بسیار ناهمگن نیز برجای می‌گذارد. مردم به روش‌های گوناگون به تفسیر رابطه اخلاق دینی با موقعیت‌های ناظر بر منافع می‌پردازند، طوری که اخلاق دینی هم چون کارکردهای صرف این موقعیت‌ها تلقی شده است.

هانس مول در بازخوانی تفکر وبر به این نتیجه می‌رسد که رابطه بین مؤلفه نظم‌دهنده دین و هویت‌های مختلف در جامعه مدرن به اختلاف دیدگاه میان دین‌داران و فعالان اجتماعی بستگی دارد (Mol 1976: 69). دین‌داران ابتدا به شفای حال فرد می‌پردازند، درحالی‌که فعالان اجتماعی بیش از همه، به نجات جامعه معتقد هستند، اما باید توجه داشت که نظم و ترتیب جامعه با تمایز و پیچیدگی از طریق افزایش متعالی شدن هم‌گام بوده است. هم‌چنین، معتقد است که ادیان باقی‌مانده دیالکتیک بین هویت و تغییر در محیط را با خلاصه کردن نظم و پیش‌بینی بی‌نظمی منعکس می‌کنند. به‌طور دقیق‌تر، این ادیان باقی‌مانده افراد، گروه‌ها، و جوامع را از طریق تصاویری از نظم متحد می‌کنند و تعریف می‌کنند که هریک از آن‌ها درمورد چیست، به‌صورتی که هرچه تمدن پیچیده‌تر می‌شود، سایه‌بان ماورائی بیش‌تر امتداد می‌یابد که گویی حاوی نتایجی درخشان است.

همین خصوصیت ویژه قدرت نظم‌دهندگی فوق‌العاده هویت دینی باعث شده است تا لوری پیک به این سؤال بپردازد که چرا دین ممکن است به مبنایی مهم برای هویت تبدیل شود (Peek 2005). در پاسخ، او به هم‌آورد هویت‌ها و انتخاب هویت دینی به‌عنوان عامل تعیین‌کننده معتقد است، زیرا کارکردهایی که دین در جامعه ایفا می‌کند، به به رسمیت شناخته شدن منجر می‌شود و این دقیقاً شاخصی است که فوکویاما آن را اساس کارکرد هویت در عرصه سیاسی می‌داند و نشان می‌دهد که دست برتر در واقعیت اجتماعی اروپا و آمریکا با هویت مذهبی است (see Fukuyama 2018).

لوری پیک معتقد است دین و عضویت در یک سازمان دینی، علاوه بر رفع نیازهای معنوی، مزایای مادی، روان‌شناختی، و اجتماعی غیرمذهبی بسیاری ازجمله شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌های اقتصادی، منابع آموزشی، اعتماد، و حمایت همتایان را نیز ارائه می‌دهد و با افزایش مزایای مثبت، احتمال این بیش‌تر می‌شود که افراد از نظر مذهبی وابستگی بیش‌تری داشته باشند (Peek 2005: 240). این موضوع وقتی به قطعیت نزدیک می‌شود که با تحقیق دربین مهاجران مسلمان اروپا و آمریکا مشاهده می‌شود که چگونه هویت مذهبی به کاهش انزوای اجتماعی منجر می‌شود و دین از طریق تأکید بر تقدم هویت دینی خود بر سایر اشکال هویت اجتماعی، به پایگاه قدرت‌مندی برای شناسایی شخصی و انجمن‌های جمعی برای این جوانان مسلمان مهاجر در آمریکا تبدیل شده است. به همین دلیل، او معتقد است که هویت دینی در بیش‌تر موقعیت‌ها بر هر موقعیت متناسب یا کسب‌شده دیگری، که ممکن است در تضاد با آن هویت باشد، غلبه کرده است و به همین دلیل، پیک مبنای هویت فردی و اجتماعی را تداوم دین می‌داند.

هانس مول نیز در نظریه جالبی دین را تقدس‌بخش هویت نمی‌داند، بلکه هویت دینی را نوعی نظم‌بخش اجتماعی نهفته می‌داند که در آن هم تقدس‌زدایی وجود دارد و هم تقدس‌بخشی و هدف اصلی ایجاد و حفظ نظم دینی فردی و اجتماعی است (Mol 1976: 77). پائول اید، خلاف پیک و هانس مول، میان هویت قومی و هویت دینی رابطه تنگاتنگی می‌بیند، زیرا از نظر او، دین و قومیت هم‌پوشانی دارند و هم‌دیگر را بارور می‌کنند (Eid 2007: 33). او معتقد است در دنیای سکولار نیز وقتی قومیت و دین به هم برخورد می‌کنند، باید از قومی‌شدن هویت دینی صحبت کرد.

باید توجه داشت که این چند نگاه خود را بیرون از گود دین‌داری ادیان مختلف قرار داده است و ارائه پاسخ برای سؤال پیشینی محققان مطرح می‌شود که چرا هویت دینی قوی‌تر از هویت‌های دیگر اجتماعی است و نظم‌دهندگی اجتماعی و حضور در سازمان قوی اجتماعی را شاخصه قوت هویت دینی مطرح می‌کند، اما آن‌چه باید از منظر اندیشمندان بررسی شود، نگاه درونی ادیان به هویت اجتماعی خویش است. مسلماً در آموزه‌های دینی ادیان توحیدی و غیرتوحیدی، هدفی با عنوان نظم اجتماعی برای اقتداربخشی به هویت دینی یافت نمی‌شود.

۷. سیاست هویت دینی

هویت دینی در تفکر اجتماعی پا را فراتر از تأثیرگذاری و کارکرد نظم‌بخشی گذاشته و عرصه علوم سیاسی و علوم اجتماعی را با سؤال جدیدی مواجه کرده است. این سؤال درباره چرایی تأثیرگذاری هویت دینی در سیاست جوامع است.

پائول اید (ibid.: 35) در تبیین این مسئله به تغییر رویکرد به دین در اندیشه اجتماعی توجه کرده و معتقد است که سکولاریزاسیون به عنوان فرضیه‌ای که در ابتدا توسط بنیان‌گذاران علم جامعه‌شناسی مطرح شد، توسط اکثر جامعه‌شناسان دین به عنوان «واقعیتی» در نظر گرفته شد که به بحث بیش‌تر نیازی نداشت. در آن زمان، برای اکثر طرف‌داران فرضیه سکولاریزاسیون مانند استارک، لاکمن، و بیبی، صنعتی‌شدن هم‌راه با نوسازی اقتصادی، به طور اجتناب‌ناپذیری به زوال دین منجر می‌شد، ولی امروز در برخی از کشورها، مانند اسپانیا، لهستان، و ایالات متحده، کلیسا پس از خروج از دستگاه‌های دولتی، اکنون دوباره وارد عرصه عمومی شده است. البته این بار نه به عنوان یک نیروی محوری در جامعه سیاسی، بلکه در نقش یک بازیگر جامعه مدنی و قدرت مقابل قدرت دولت عمل می‌کند.

واژه سیاست هویت در دهه‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰ در مباحث سیاست فرهنگی مطرح شد که به دنبال تأثیرات هویت در فرایندهای سیاسی بود (فوکویاما ۱۳۹۸: ۱۱). درواقع، معنای هویت

هویت دینی و شاخص‌های آن نزد ... (ریحانه‌سادات رئیس‌الساداتی و حمید پارسانیا) ۷۵

به سمت سیاست تکامل می‌یابد و گروه‌ها خواهان به رسمیت شناختن علنی ارزش و اعتبار خود می‌شوند (کاستلز ۱۳۸۰: ۲۷).

در واقعیت آنچه مورد توجه امثال فوکویاما قرار گرفته است، تأثیرات گروه‌های دینی در سیاست اروپا و آمریکا بر اساس کرامت‌خواهی هویت‌های دینی برای بازپس‌گیری شرافت نادیده‌انگاشته‌شان توسط سیاست مدرن است. او معتقد است که سیاست هویت بخش‌های بزرگی از مبارزات سیاسی دنیای کنونی، از انقلاب‌های دموکراتیک تا جنبش‌های اجتماعی و ناسیونالیسم و گرایش به اسلام و حتی سیاست‌های مختلف محلی و صنفی را در بر می‌گیرد (فوکویاما ۱۳۹۸: ۲۵). سیاست هویت پس‌ازاین، پیش‌ران اصلی بسیج‌های مردمی خواهد بود و موضوعاتی از قبیل آزادی، برابری، ناسیونالیسم، و اسلام‌خواهی در رابطه مستقیم با مسئله به رسمیت شناخته‌شدن و کرامت هویت‌های اجتماعی قرار دارند. فوکویاما معتقد است در جهان اسلام معاصر نیز مسلمانان خواهان به رسمیت شناخته‌شدن موقعیت خاص این دین به عنوان پایه و اساس اجتماع سیاسی هستند (همان: ۶۷).

آنچه امروزه مورد بحث اندیشمندان سیاست و اجتماع در حوزه دین است، مباحث سیاست هویت دینی است که به دنبال چرایی تأثیرگذاری هویت‌های مذهبی و دینی بر قانون و نظم سیاسی جوامع پسامدرن است. نکته حائز اهمیت این است که چالش اساسی در بررسی متون نظری مربوط به سیاست هویت، تحت‌تأثیر هویت‌های دینی اسلامی در جوامع اروپایی و آمریکایی به وجود می‌آید. در چالش‌های ذهنی اندیشمندان در همه منابع بررسی شده با موضوع سیاست هویت، ردپای این گروه‌های مسلمان به وضوح دیده می‌شود.

۸. نقد دیدگاه اندیشمندان پسامدرن به هویت دینی

در نقد رویکرد اندیشمندان اجتماعی و علوم سیاسی دوران پسامدرن به هویت دینی در کل، اولین و مهم‌ترین نکته پسینی‌دیدن هویت دینی است. آنان به برداشت خود از رفتار دینی جمعی و فردی توجه می‌کنند و به بنیادهای رفتار و حرکت‌های اجتماعی توجه چندانی ندارند، حتی در علت‌یابی تداوم و بقای هویت دینی و ابعاد و شاخص‌ها آن، به عمق تاریخی و ارزشی و پیوند اجتماعی دین‌داران در طول تاریخ زیست دین و فراگیری آن توجه نداشته‌اند.

این درحالی است که نگاه اجتماعی ادیان به خود در نظر گرفته نمی‌شود. ادیان نگاه پیشینی به موضوعات دارند و مسئله معنا و آگاهی نیز از همین نشئت می‌گیرد و به دنبال خود قانون و روش عمل را در اختیار دین‌داران قرار می‌دهند. درواقع، نتیجه کارکردی هویت دینی و

هم‌چنین چگونگی هویت دینی وابسته به متن و سنت و شناخت وابسته به دین است. نظم‌بخشی، که توسط اندیشمندان به‌عنوان مهم‌ترین خصوصیت هویت دینی مطرح شد، مانند کف روی آب، نمود بسیار نازل فرایندهای اجتماعی دینی است که توسط اندیشمندان مدرن و پسامدرن به‌عنوان نتیجه مهم هویت دینی در جوامع در نظر گرفته شده است.

نگاه کارکردگرایی اندیشمندان با حاملان هویت‌های دینی (دین‌داران) و متن ادیان بسیار نامتجانس است، زیرا گروه‌های مذهبی، هم‌گرایی و غیریت خود را به‌عنوان شاخص‌های هویتی، فقط براساس کارکرد تنظیم نمی‌کنند و به مفاهیم و معنای اجتماعی موردنظر دین خود بازمی‌گردانند. این فاصله درک و شناخت عمل دین‌داران و بررسی‌کنندگان اجتماعی هویت دینی باعث برنامه‌ریزی و شناخت اشتباه از هویت دینی می‌شود.

نگاه کارکردگرایانه به هویت‌های دینی و مذهبی باعث شده است تا نظم‌بخشی مهم‌ترین نتیجه هویت‌های دینی در نظر گرفته شود و این خود فقط نمود کوچکی از تأثیرگذاری هویت‌های مذهبی و دینی در جوامع است. فوکویاما البته، با نگاهی نقادانه و اعتراض‌آمیز، به میزان تأثیرگذاری هویت‌های دینی در سیاست جوامع لیبرال — دموکراسی، متفاوت با بقیه تأثیرگذاری ژرف گروه‌های دینی را متوجه می‌شود. او به‌دنبال کنترل تأثیر هویت‌های دینی است، در صورتی که به‌ادعان همه متفکران اجتماعی پسامدرن، دین با قدرت در عرصه اجتماعی حضور دارد و تلاش برای حذف آن از دوره صنعتی بی‌نتیجه مانده است.

درکل، برای شناخت هویت دینی لازم است مبانی، متون، گروه‌بندی‌ها، و شاخص‌های هویتی خود ادیان در نظر گرفته شود تا بتوان تحلیل اجتماعی درستی از گروه‌ها و جوامع دینی و مذهبی ارائه داد. این گم‌شده پژوهش‌ها خود را بیش‌تر در شناخت چگونگی تربیت دینی نسل جدید نشان می‌دهد، زیرا مبانی هویت دینی و قومی را باید از داخل خود دین و قومیت ارزیابی کرد و نگاه پیشینی ادیان را در نظر گرفت. برای مثال، چادری و میلر در تحقیق خود وقتی ذکر می‌کنند که در نوجوانان مسلمان آمریکایی — بنگلادشی، باوجود پیشینه سستی و تصمیم خود برای باقی‌ماندن بخشی از جامعه مذهبی والدین خود، چه در داخل و چه در خارج از کشور، به‌دنبال آن هستند که مشتاقانه برای ایجاد هویت مذهبی منحصربه‌فرد و شخصی خود تلاش کنند، برای چگونگی تحقق این شخصی‌سازی لازم دارند تا هویت دینی را از نگاه آن دین و البته در امتزاج با آن قومیت بنگلادشی در جامعه آمریکا در نظر بگیرند

(Chaudhury and Miller 2008: 405).

۹. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال بود که اندیشمندان اجتماعی و سیاسی هویت دینی را چگونه می‌بینند. با بررسی مقالات و کتب اندیشمندان مشخص شد که هویت دینی در اندیشه اجتماعی مدرن و پسامدرن نتیجه‌تطور نگاه به دین و هویت در اندیشه اجتماعی معاصر است. به فراخور تغییر نگاه به دین و مفهوم هویت، هویت دینی نیز خود را بروز داده و پس از گذشت زمان اندکی، به‌طور ضمنی و باتوجه‌به مصادیق واقعی در عرصه اجتماعی، تأثیرگذاری‌اش در سیاست نیز موردنقد و تحلیل اندیشمندان جوامع لیبرال قرار گرفته است.

به‌زعم اندیشمندان پسامدرن، هویت دینی ابتدا نادیده انگاشته شد و تحلیل اجتماعی از آن انجام نشد، اما پس از شکست نظریه‌های مربوط به مرگ دین و هم‌چنین زیست پرجنب‌وجوش گروه‌های دینی، اندیشمندان به استفاده از مفهوم هویت دینی پرداختند و البته کم‌تر جوانب آن را بررسی کردند.

بااین‌حال، برخی از اندیشمندان اجتماعی به تحلیل هویت دینی، باتوجه‌به ابعاد و شاخص‌ها پرداختند. ابعاد عینی و ذهنی و هم‌چنین فرهنگی و اجتماعی از مواردی بود که پائول اید آن را مطرح کرد. هم‌چنین، شاخص‌هایی نظیر ایجاد عاطفه، آگاهی و تعهد، معنا، و ابزار تذکر از مواردی بود که هانس مول از آن‌ها نام برد.

نکته مهم پویایی هویت دینی بود که لوری پیک مطرح می‌کند. به همین دلیل، فرایندی دیدن هویت دینی اجتناب‌ناپذیر و لازم است نحوه شکل‌گیری و تداوم هویت دینی موردارزیابی قرار گیرد. لزوم توجه به این امر از تأثیر و گسترش نفوذ در لایه‌های مختلف عمل اجتماعی توسط گروه‌های دینی در واقعیت نشئت می‌گیرد که اندیشمندان را ناگزیر به سمت نقد و تحلیل این واقعیت اجتماعی برده است. ازطرف دیگر، تربیت دینی میان نسل‌های نوجوان و جوان آمریکا و اروپا موضوع حیرت‌انگیزی برای اندیشمندان است که از بقای هویت دینی در میان انبوه دشمنان واقعی آن در ابزارها و فرهنگ‌های جوامع رفاه و لیبرال نشان دارد.

برخی از اندیشمندان در دنیای مدرن و پسامدرن در عرصه کلان و متوسط اجتماعی سهم تأثیرگذاری هویتی بیش‌تری را به دین می‌دهند، زیرا دین امکان فراوانی برای نظم‌بخشی بدون صرف هزینه در جوامع ایجاد می‌کند و این باعث تقدم هویت دینی به سایر هویت‌های اجتماعی دیگر می‌شود. دلیل دیگر اولویت هویت دینی سازمان‌بخشی و گسترده‌گی پشتیبانی و ایجاد روحیه هم‌گرایی میان اعضاست که می‌تواند به راحتی با دیگر هویت‌ها، به‌ویژه هویت قومی و ملی، همگنی ایجاد کند و همین تناسب با هم‌گروهی و غیریت با دیگری باعث می‌شود

به‌دنبال شرافت و کرامت ازدست‌رفته خویش برود که این مبنایی برای اندیشه فوکویاما است تا تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم دین در سیاست را تحلیل کند.

آن‌چه امروز به‌عنوان سیاست هویت در میان اندیشمندان مطرح می‌شود، نتیجه واقعیت تأثیرگذاری دین و مذهب در سیاست و قوانین در جوامع اروپایی و آمریکایی است و یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اندیشمندان در همه متون مربوط به سیاست هویت گروه‌های مسلمان در این جوامع است. به همین دلیل، دغدغه اصلی مفهوم سیاست هویت مبنای دینی دارد و درواقع، یکی از شئون اساسی تشکیل‌دهنده مفهوم سیاست هویت، سیاست هویت دینی است.

اما در نقد آرای اندیشمندان جوامع لیبرال درمورد هویت دینی چند نکته حائز اهمیت است. اول نگاه پسینی آنان به هویت دینی و آن‌چه در عمل اجتماعی با عینک لیبرال ارزیابی می‌کنند. این نگاه با نگاه هم‌دلانه و مشاهده‌های درون‌گر فاصله دارد و البته ارزیابی درستی از هویت‌های دینی ارائه نمی‌دهد.

لازم است با بررسی متون و واقعیت هر دین و نسبت آن با ارزش‌های خود و ارزش‌های جوامع لیبرال درباب هویت دینی، بین دین و آن‌چه در رفتار گروه‌های دینی بروز می‌یابد، تفکیک قائل شد و سپس نتایج آن را در جوامع لیبرال ارزیابی کرد.

در آخر، پیش‌نهاد می‌شود در بررسی هویت دینی، به شاخص‌های بایسته هویتی متون اصلی و قوانین هر دین توجه و رفتار گروه‌های دینی با توجه به ارزش‌های بایسته و ارزش‌های جوامع ارزیابی و سپس به تحلیل میزان و شاخص‌های هویت دینی گروه‌های دینی پرداخته و زوایای مختلف تأثیرگذاری دیده شود.

کتاب‌نامه

- برگر، پیتر (۱۳۹۷)، *سایبان مقدس*، تهران: ثالث.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۹۸)، *هویت*، ترجمه رحمن قهرمان‌پور، تهران: روزنه.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)، *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ (قدرت هویت)*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- میلبنک، جان (۱۳۹۸)، *الهیات و نظریه اجتماعی*، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: ترجمان.
- وبر، ماکس (۱۳۹۸)، *دین، قدرت، جامعه*، ترجمه احمد تدین، تهران: هرمس.

- Chaudhury, S. R. and L. Miller (2008), "Religious Identity Formation Among Bangladeshi American Muslim Adolescents", *Journal of Adolescent Research*, 23.
- Day, A. (2016), *Religion and the Individual Belief, Practice, Identity*, London: Imprint Routledge.
- EId, P. (2007), *Being Arab Ethnic and Religious Identity Building Among Second Generation Youth in Montreal*, London: McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston .
- Fukuyama, F. (2018), *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Habermas, J. (1987), *The Theory of Communicative Action*, T. McCarty, (trans.), Cambridge: Polity.
- Habermas (2008), 109.
- Jacobson, J. (1998), *Islam in Transition*, London: Routledge.
- Klapp, O. E. (1969), *Collective Search for Identity*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Lock, J. (1801), *Works*, London: Johnson.
- Mol, H. (1976), "Religion and Identity a Dialectic Interpretation of Religious Phenomena", *Opening the 75th Congress of the International Association for the History of Religions*, Sydney: University of Sydney.
- Peek, L. (2005), "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity", *Sociology of Religion*, vol. 66. no. 3, 215-242.
- Winchester, D. (2016), "Religion as Theoretical Case, Lens, and Resource for Critique: Three Ways Social Theory Can Learn from the Study of Religion", *Sociology of Religion*, 241-260.

